

“ГЕОГРАФИЯ ВА ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДАГИ МУАММОЛАР”

**РЕСПУБЛИКА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ
КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛЛАРИ**

ЖИЗЗАХ - 2018

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН ГЕОГРАФИЯ ЖАМИЯТИ
ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ
ГЕОГРАФИЯ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ КАФЕДРАСИ

ГЕОГРАФИЯ ВА ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИДАГИ МУАММОЛАР

Республика илмий-амалий конференция

МАТЕРИАЛЛАРИ

Жиззах. 13-14 апрел 2018 йил

Жиззах - 2018

Usmonov Yu Q. Usmanov M.R. Borliboyev T.B. (Jizzax, JDPI)
**JIZZAX VILOYATI TUPROQLARINING SHO'RLANISH SABABLARI VA
 SHO'RLANISHGA QARSHI CHORA-TADBIRLAR**

Tabiiy resurslardan samarali foydalanish va uni muhofazalash, hozirgi vaqtdagi insoniyat oldidagi turgan dolzarb vasifalardan biri hisoblanadi. Bu muamolar orasida tuproqning sho'rlanishi alohida o'rin tutadi. Chunki tuproqning sho'rlanishi hisobidan qishloq xo'jalik ekin turlarining hosildorligi keskin pasayib ketadi. Tuproq sho'rlanish darajasiga ko'ra 5-turga bo'linadi. Sho'rlanmagan, oz sho'rlangan, o'rta sho'rlangan, kuchli sho'rlangan va sho'rxok tuproqlarga bo'linadi. Sho'rlangan va sho'rxok tuproqlarga bo'linadi. Sho'rlangan tuproqlar va sho'rxoklar tarkibida uchraydigan tuzlar asosan 3 kation (Na^+ , Mg^{++} , Ca^{++}) va 4 aminoning (Cl^- , SO_4^{--} , CO_3 , HCO_3^-) ximiyaviy birligida hosil bo'lgan quyidagi tuzlar – osh tuzi, magniy karbonat, nordon yoki choy sodasi, gips, magniy bikarbonat ohak va kalsiy bikarbonatdan iborat. Bu tuzlarning dastlabki 8 xili o'simliklar uchun zararli, qolgan 4 xili zararsiz. Bularning ichida eng xavflisi soda, osh tuzi, magniy xlorid, kalsiy xlorid, natriy sulfat va taxir tuzlar. Tuproq tarkibidagi tuzlarning o'simliklarga ta'siri juda murakkab jarayondir. Sho'rlanishning ortishi undagi soda, xlorid va sulfatlarning ko'payishi natijasida tuproqning sifati yomonlashadi, unumdorligi pasayadi. Tuzlar tarkibidagi anionlarning nisbiy miqdoriga ko'ra sho'rxoklar xloridli, sulfatli, xlorid sulfatli, sulfat-xloridli, kationlarning nisbiy miqdoriga ko'ra natriyli, kalsiyli, magniyli va ularning aralashmasidan iborat bo'lishi mumkin. Quruq iqlimli oblastlarda uchraydigan sho'rlangan tuproqlar va sho'rxoklar har xil yo'l bilan paydo bo'lgan. Tuproqda paydo bo'lishiga tog' jinslari tarkibidagi suvda eriydigan xar hil tuzlar sabab bo'ladi. Jizzax viloyatidagi tuproqlarning tuzlari asosiy manbai tog' muzlaridagi uchlamchi va to'rtlamchi davr yotqiziqqlari orasidagi tog' jinslari tarkibidagi tuzlar erib yuza suvlari va shamol ta'sirida yer yuzasida tarqalishidir. Dengiz va ko'l sohilida tuzli tuzonlarning shamolda uchib kelishi ham tuproqlarning sho'rlanishiga sabab bo'ladi. Bu ayniqsa Orol bo'yi atrofidagi tumanlarda keng tarqalgan. Suvda eriydigan tuzlarning tuproqda to'planishida biologik jarayonlar ham katta rol o'ynaydi. Dasht va cho'llarda o'sayotgan o'simliklar tuproqning chuqur qatlamlaridagi suvda eriydigan tuzlarni ildizi orqali oladi. Bu o'simliklarning qoldiqlari chirishi natijasida tuproqda yil sayin tuzlar ko'paya boradi. Professor V.A.Kovda ma'lumotiga ko'ra, o'simliklar qoldig'ida har yili 1 ga yerga o'rta hisobda 500 kg tuz qo'shilishi mumkin.

Tuproq sho'rlanishining asosiy sabablaridan yana biri mineralashgan sizot suvlarning tuproq yuzasiga yaqin joylashganligidir. Ma'lumki sizot suvlar u bu darajada mineralashgan bo'ladi. Sizot suvlar tuproq yuzasidan bug'langanda bu suvlar tarkibidagi tuzlar tupoqning yo'qori qismida to'plana boradi. Demak sizot suvlar qancha ko'p bug'lansa va mineralashganlik darajasi qancha yuqori bo'lsa, tuproq shuncha kuchli darajada sho'rlanadi. Tuproqning sho'rlanmasligi uchun sizot suvlar sathi kritik chuqurlikdan pastda bo'lishi kerak. Aks holda esa tuproq sizot suvlarning tez bug'lanishi hisobiga sho'rlanadi.

Sizot suvlarning muayan chuqurligi ko'pgina o'millarga, birinchi navbatda, tuproqning kapilyarlik xususiyatiga bog'liq, mexanik tarkibi og'ir, soz tuproqlarda muayan chuqurligi 3-4 metrga yetadi, qumli tuproqlarda esa 1 metrgacha kamayadi. Muayan chuqurlik sizot suvlarning mmerallashuviga qarab ham o'zgaradi. Sizot suvlarning mineralashuvi qancha kam bo'lsa, muayan chuqurlik tuproq yuzasiga shuncha yaqin bo'ladi.

Sizot suvlarning chuqurligi ham tuproq strukturasi, ham ekin turiga bog'liqdir. Strukturali tuproqda kapilyarlik darajasi strukturasis tuproqqa nisbatan ancha kam kapilyarlat orqali sizot suvning ko'tarilish balandligi ham shuncha kam bo'ladi. Sizot suvlarning muayan chuqurligicha iqlim ham katta ta'sir ko'rsatadi. Iqlim qancha issiq va quruq bo'lsa muayan chuqurlik shuncha pastroqda bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasining asosiy tuproq maydonlari

№	Tuproqlar	Maydoni, ga.	Hamma yerga nisbatan, (foiz)	Dengiz sathidan balandligi, m

1	Bo'z qo'ng'ir	11488	25,3	130-150
2	Sahro-qum	1372	3,04	120-150
3	Taqir va taqirlashgan	1784	3,96	120-180
4	Taqir o'tloq	465	1,02	120-150
5	O'tloq va botqoq, o'tloq	1854	4,12	80-100
6	Sho'rxok	1272	2,81	80-100
7	Ko'chma qumlar	12114	27,54	120-150
8	Suv xavzalari	118	3,14	120-150
Tog' oldi va tog' mintaqasi				
9	Och tusli bo'z	2592	5,74	250-500
10	Tipik bo'z	3051	6,77	500-750
11	To'q tusli bo'z	1055	2,33	750-1200
12	Jigarrang va qo'ng'ir (o'rta tog' zonasi)	1662	3,68	1200-2800
13	O'tloq-bo'z	781	1,72	250-500
14	O'tloq va botqoq, o'tloq	748	1,64	250-500
15	Tuproqsiz tosh yerlar	3000	6,0	-
	Jami:	44884	100,0	-

(O'zbekiston davlat yer loyihalash instituti ma'lumotlari asosida)

Sug'oriladigan hududlarda uzunligi va qalinligi bo'yicha tabiiy suv oqimlaridan oshadigan sun'iy gidrografik tarmoq tashkil etilgan. O'zbekistonda sug'oriladigan hududning katta qismini turli darajada yer o'zanlaridan oqadigan ariqlar va kanallar suvi bosmoqda. Filtrlash natijasida sug'orish suvlarning 40 foizi yo'qotiladi. Bunday sug'orish kanallari va ariqlarining foydali ish koeffitsenti (FIK) 0,6 dan oshmaydi. Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarini sizot suvlar ko'tarilishi (1,0-1,5 m) natijasida suv bosmoqda. Qishloq xo'jaligi uchun yaroqli suv bosgan yerlar qariyb 5 million kishi yashaydigan 20 foiz maydonni egallaydi. Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm va Navoiy viloyatida yerlarni sug'orish davrida sug'oriladigan yerlarning 40 foizini, Farg'ona vodiysi va Samarqand viloyatida 30-40, Toshkent, Sirdaryo, Jizzax va Buxoro viloyatida 20-30 foizini suv bosmoqda. Tog' etagidagi sug'oriladigan och rang va o'ziga xos bo'z yerlar sug'orish natijasida yemirilmoqda. Bu yerlarning qariyb yarmi qiyaliklar va pastbaland yerlardan iborat. Ushbu yerlarda sug'orish natijasida yemirilishning rivojlanishi mumkinligi delta tekislaridagi yerlarga qaraganda ancha yo'qori. Avvaldan sug'orilib kelinayotgan hududlarning katta qismini 30 %ni qiyaliklar va ayrim uchastkalarini 50 %ni tikliklar tashkil etadi. Katta hududlarini adirlar egallagan Andijon, Samarqand, Surxondaryo, Namangan va Toshkent viloyatlarida kuchli va o'rta yemirilgan maydonlar ko'p.

Bundan tashqari, O'zbekistonning dehqonchilik qilinadigan sug'oriladigan hududlarida jarliklar paydo bo'lishi keng tarqalgan. Bunday jarliklar ko'payishi va rivojlanishining asosiy sababi sug'oriladigan paykallardan suvni nazoratsiz chiqarish va ariqlarning buzilishi hisoblanadi. Sug'oriladigan hududlarda qirg'oq va tub jarliklar ko'p. Ko'pincha jarliklar paydo bo'lishini tezlashtiradigan suffoziya-karst o'pirilmalari (o'pqnalar) uchraydi. Boshqali ekinlar ektiladigan lalmi yerlar yemirilishi asosan bo'z yerlarda va qisman qora tuproqli yerlarga tarqalgan. Yemirilishning asosiy turi - bu atmosfera jala yog'ingarchiliklari tufayli tuproq usti qatlamining yuvilib ketishidir. Vayron qiluvchi toshqinlar, Katta vayron qiluvchi kuchga ega sel oqimlari respublika xo'jaliklari va yer holatiga katta zarar yetkazadi. Ayniqsa, Farg'ona vodiysidagi tog'lar yonbag'irlarida joylashgan sel havzalari ancha xavfli (sel oqimlari asosan Qirg'iziston Respublikasi hududida shakllanadi). Qashqadaryo, Samarqand va Toshkent viloyatining tog' yonbag'irlarida ham ko'plab sel manbalari bor. Markaziy Osiyoda 90-vil mabaynida qayd etilgan sel oqimlari (2245) umumiy miqdorining qariyb 75 foizi O'zbekiston ulushiga to'g'ri keladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki: Tuproq muhitida tuzlarning to'planishiga qarshi ilmiy-tadqiqot ishlarini iqlim omillariga sug'orilayotgan suv qaysi xavzadan kelayotganiga

bog'lab tekshirish bu sohadagi bilimlarimizni yanada oydinlashtiradi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning 2018-yildagi qarori esa tuproqshunos va gidrogeologik olimlarga yo'l xartasi vazifasini o'taydi. Tuproq muhofazasining muhimligini aniqlashga, mazkur sohaning muamolariga e'tiborni kuchaytirishga va zarur chora-tadbirlar qabul qilishga yo'naltirilgan harakatlarimiz ekologik toza mahsulotlarni yetishtirishda tuproq sifatini ta'minlash har bir tuproqshunos olimning ma'sul vazifasidir.

Адабиётлар:

1. Ziyomuxamedov E.A Tuproq organik moddasi va unumdorligi. 2008-204 bet.
2. I.A.Karimov. Qishloq xo'jaligi taraqqiyoti-tokin hayot manbai, T. O'zbekiston, 1998.
3. Abdug'aniyev A., Abdug'aniyev A.A. – Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti – (darslik) –T.: -TDIU, 2004, 304 bet.
4. Agrar sohada islohatlarni yanada chuqurlashtirish muammolari va echimlari. Toshkent. "Mehnat" 2002.
5. Saytlar: www.wto.org, www.usda.gov, www.fao.org, www.dehqon.uz, www.msbx.uz, www.uz.bir.uz, www.chamber.uz, www.qmii.uz

Adilova O., Ismatov M., Mamatqulova F. (Jizzax, JDPI)

CHO'LLANISHNI RIVOJLANTIRUVCHI TABIIY VA ANTROPOGEN OMILLAR

Hozirgi ilmiy texnika davrida ekologik muvozanatning buzilishi va buning oqibatida o'simlik, hayvonot olamiga jiddiy zarar yekazilmoqda, natijda landshaftlarning mahsuldorligi yildan – yilga pasayib bormoqda. Landshaftlarning degradatsiyasi ayniqsa quruq iqlimli hududlarda, cho'llarda tobora rivojlanib bormoqda. Bularning asosiy sababi tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning keskinlashuvi va tabiiy resurslardan foydalanishda yo'l qo'yilgan xatolardir. Eng asosiy xatto tabiatning tabiiy tiklanish qobiliyatini hisobga olmaslikda aks etadi. Bularning hammasi tabiat komponentlarida qashshoqlanishga va cho'llanish jarayomning rivojlanishiga olib keladi. Bunday jarayonlar ayniqsa quruq iqlimli cho'l va chalacho'l mintaqalarida yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Yer sharida cho'l va chalacho'llar 34,4 mlrd gektarni yoki butun quruqlikning 22 % ni tashkil etadi. Ulardan asosan yaylov sifatida foydalaniladi. Ularning maxsuldorligi juda past bo'lib, yillar va fasllar davomida iqlimiy omillarga bog'liq ravishda o'zgarib kelmoqda. Respublikamiz cho'l va chalacho'l yaylovlari 32 mln gektarni tashkil qilgani holda, ular yaylov chaorvachiligini intensiv rivojlantirish, aholini chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Hozirgi kunda eng ko'p cho'llanish jarayoniga ta'sir etuvchi omillar asosan ikki hil, ya'ni tabiiy va antropogen omillar ta'sirida sodir bo'lmoqda. Tabiiy omillar asosan iqlimiy hususiyatlarga bog'liq bo'lib issiq quruq va atmosfera yog'inlarining kamligi sababli sodir bo'ladi. Bunda yer osti suvlari sathining pasayishi, atmosfera yog'inlari miqdorining kamayishi va bug'lanishning ortishi, yoz va qishda haroratlar amplitudasining kattalashishi, tuproq sho'rlanishining ortishi, davomli qurg'oqchil iqlim 2-3 yil ketma-ket kelishi tufayli tuproqning yuqori qatlamida namlik zahirasining kamayishi va boshqalar kuzatiladi.

Qayd etilgan tabiiy omillar tufayli o'simliklarning nobud bo'lishi, ularning ayrim turlarining yo'qolishi va natijada yaylov mahsuldorligining kamayishi kuzatiladi. Bunday salbiy o'zgarishlar cho'llanish jarayonining rivojlanishiga sabab bo'ladi. Bizga ma'lumki yaylovlarda chorva mollar boqish meyori, 1 bosh qo'y uchun 2-3 gektar yaylov zarur, ammo bu me'yorga xech bir joyda rioya etilmaydi. Shu sababli yaylovlarda cho'llanish jarayoni inson xo'jalik faoliyati, ya'ni antropogen yoki texnogen omillar natijasida ham rivojlanmoqda. Antropogen cho'llanish jarayoni bosil bo'lishi va ko'lamiga qarab, quyidagi omillar ta'sirida sodir bo'lmoqda.

- yaylovlarda chorva mollar soning me'yordan ortiq boqilishi
- o'simliklarning degradatsiyaga uchrashi

ЖОНКУЯР УСТОЗ, ФИДОЙИ ОЛИМ ВА МЕХРИБОН ОТА.....	3
I - ШУЎБА.	
ТАБИЙ ГЕОГРАФИЯ АСОСИЙ МУАММОЛАРИ	
Абдулқосимов А. А., Аббасов С.Б., Сабирава Н.Т. (Самарқанд, СамДУ). Қизилқум ландшафтларини чўлланишида антропоген омилларнинг роли.....	6
Рахматуллаев А., Мамажонов Р.И., Мирзоев А.И., Адилова О.А. (Самарқанд, СамДУ, Жиззах, ЖДПИ). Ғўбдин тоғида шамол тезлигини ўлчаш бўйича олинган натижалар.....	9
Sabitova N.I., Kayumova M.M., Abdullayeva N. (Toshkent, O'zMU, Jizzax, JDPI). Jizzax viloyatida yerlarni qayta sho'rlanishining hududiy tofovutlari.....	11
Абдуллаев И.Х. Усмонова Г.Э., Рузиева У.Т. (Тошкент, ТДПУ). Географик ғояларнинг ривожланишида эволюцион таълимотлар таъсири.....	13
Рахматуллаев А.Р., Адилова О.А., Турдиев Д.Э. (Самарқанд, СамДУ, Жиззах, ЖДПИ) Ғўбдин тоғи табиий ресурслари ва улардан фойдаланиш.....	15
Sabitova N.I., Abdullayeva S.I., Sattorova S.A. (Toshkent, O'zMU, Jizzax, JDPI). Jizzax viloyati tuproqlarining meliorativ holati.....	16
Zikirov I.Ya., Sattarov S.M., Hakimov B.V. (Guliston, GulDU, Jizzax, JDPI) O'zbekistonda tabiiy geografik jarayonlarning tadqiq etilish tarixi.....	19
Ғўдалов М.Р., Шогдоров Т.А., Зикиров Б.Я., (Жиззах, ЖДПИ). Айдар-арнасой кўллари атроф-мухитга таъсирини ўрганишнинг илмий-амалий жиҳатлари.....	20
Сабирава Н.Т. (Самарқанд, СамДУ). Айдар-Арнасой кўллар тизимининг агроирригацион ландшафтлар билан алоқадорлиги таҳлили.....	23
Абдумўминов Б.О. (Термиз, ТерДУ). Мутлок ва нисбий баланкликларни аниқлаш усуллари.....	25
Usmonov Yu. Q., Ubaydullayev D. K., Ko'chimova R. (Jizzax, JDPI). Jizzax viloyati tuproqlarini eroziyadan saqlash chora tadbirlari.....	27
Абдумўминов Б.О., Хўжакулов Ж. (Термиз, ТерДУ). Турли минтакаларнинг баланкликлар тизими.....	28
Usmonov Yu.Q., Usmanov M.R., Borliboyev T.B. (Jizzax, JDPI) Jizzax viloyati tuproqlarining sho'rlanish sabablari va sho'rlanishga qarshi chora-tadbirlar.....	31
Adilova O., Ismatov M., Mamatqulova F. (Jizzax, JDPI) Cho'llanishni rivojlantiruvchi tabiiy va antropogen omillar.....	33
Иқомиддинова М. (Термиз, ТерДУ) Эрик (малла) рауденинг географик каифиётлари.....	35
Oblaqlov H.A., Namroyev Sh. (Navoiy, NavDPI). Insoniyat hayoti uchun atmosferani tasiri.....	36
Ходжиматов А.Н., Юлдашов А.У., Садикова Д.Х., Рашидов А.А. (Тошкент, ТДПУ, Гулистон, ГулДУ, ЎзР Миллий гвардияси ХТН) Хоразм воҳа ландшафтларининг медиоратив шароитларини баҳолаш.....	38
Mardonov Z.A., Pardaboyev S.B. (JDPI). Sangzor daryosi vohasida o'sadigan ayrim dorivor o'simliklar biologiyasi.....	39